
DISCUSSIONS
ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

**ВІД ПАЛОМНИЦТВА
ДО РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ:
ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ**

Світлана Панченко

Докторант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0001-8010-8318>

Email: dolga100@ukr.net

<https://doi.org/10.17721/CIMC.2022.32.12-19>

UDC 007:[291.37+379.85]:303.446

ARTICLE INFO

Received: 18 November 2022

Accepted: 20 November 2022

Published: 10 January 2023

KEYWORDS

pilgrimage, religious tourism

ABSTRACT

This material is submitted for discussion on the pages of the journal. It has the status of a working version, a draft of a possible article, a pre-print. Anyone can participate in the discussion by submitting their materials with a link to this material in the "Discussions" section. The author of the same material, in the case of writing a scientific article, must make a reference to his material, which he submitted for discussion. The material presented in this issue is devoted to the correlation of the concepts of "pilgrimage" and "religious tourism" as basic religious concepts used in the author's socio-communication research.

Citation: Panchenko, S. Vid palomnytstva do relihiinoho turyzmu: istoriia i suchasnist [From pilgrimage to religious tourism: history and modernity]. Aktual'ni Pytannya Masovoyi Komunikatsiyi [Current Issues of Mass Communication], (32), 12–19. <https://doi.org/10.17721/CIMC.2022.32.12-19>

Copyright: © 2022 Світлана Панченко. This is an open-access draft article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

АНОТАЦІЯ

Цей матеріал подано до обговорення на сторінках журналу. Він має статус робочого варіанта, чернетки можливої статті, препринту. Участь в обговоренні може брати будь-хто, подаючи у розділ "Дискусії та обговорення" свої матеріали з покликанням на цей матеріал. Автор цього ж матеріалу, у випадку написання наукової статті, повинен обов'язково зробити покликання на свій матеріал, який він подавав на обговорення. Поданий у цьому випуску матеріал присвячено співвідношенню понять «паломництво» та «релігійний туризм» як

базових релігієзнавчих понять, що використовуються у соціальнокомунікаційному дослідженні автора.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: паломництво, релігійний туризм

До питання паломництва

Чи потрібно чітко розмежовувати поняття «паломництво» і «релігійний туризм», а можна ці терміни використовувати як тотожні чи необхідно їх точно розмежовувати з точки зору історичних витоків? Саме цікавим є те, на якому етапі паломництво переходить у релігійний туризм і чи збереглося до сьогоднішнього дня паломництво «у чистому вигляді», чи все-таки воно перейшло у релігійний туризм і має замаскований вигляд. Або ж навпаки, чи входить зараз паломництво у склад релігійного туризму і наповнює цей вид туризму як самостійний феномен?

Паломництво як культурне явище стає предметом наукових досліджень лише в другій половині ХХ ст. До цього періоду переважна частина аналітичних робіт являла собою емпіричні спостереження й свідчення про паломницькі подорожі минулого і значно менше про факти сучасного паломництва. Праці здебільшого присвячуються описуванню різних святинь, існують певні записки подорожуючих (Крюкова, 2008, с. 8). Наведемо приклади цих паломницьких подорожей і згадок про них.

Паломництво (походить від лат. Palma – пальма) – відвідання віруючими святих місць, існує у християн, мусульман, буддистів, синтоїстів, ламаїстів. Термін закріпився від звичаю привозити з Єрусалима, місця паломництва християн, пальмову гілку, інша назва – пілігримство (Шевченко, 2004, с. 263). Католицька церква розрізняє велике (*peregrinationes primarie*) і мале (*peregrinationes secundarie*) паломництва: до великого належала проща до Єрусалиму, Риму (Limana apocotalorum), Сантьяго-де-Компостела. Саме завдяки художній книзі П. Коельо «Щоденник мага або паломництво» до Сантьяго-де-Компостела після публікації в 1987 році пішло понад 500 000 пілігримів, а в 1986 року, коли автор здійснював сам паломництво, за ним прослідувало лише 400 осіб. Ця книга в його біографії стала культовою після «Алхіміка». Цікавим є те, що шлях святого Якова детально описаний у Новому Заповіті в книзі «Діяння апостолів», тобто є першоджерелом, але це були малочисельні паломники, які читали «Діяння», а потім йшли до Іспанії. Саме бразильський письменник детально описав простою мовою і подав звичайним людям доступно інформацію, що не потрібно бути дуже набожним, щоб здолати такий шлях, потрібно просто почати йти, вірити і все.

Існує близько 15 різних варіантів Шляху, але найпопулярніших чотири: *Французький* (800 км через Піреней та центральну Іспанію), *Примітиво* (315 км, найстаріший і найскладніший маршрут із Ов'єдо), *Північний шлях* (860 км по північному узбережжю Іспанії) та *Португальський* (400 км із Лісабона або 240 км із Порту вздовж океану). Вже існує і український шлях Святого Якова. Необхідно зазначити, що з 5 липня 2021 року у Вінниці презентували проект «Camino Podolico: Подільський шлях святого Якова».

Під малим паломництвом розуміли відвідування вітчизняних святинь. У Західній Європі особливо численними були марійні санктуарії, завдяки яким культ Марії був поширеним на всьому континенті. Іван Павло II в апостольській адгортації «Ecclesia in Europa» (28 червня 2003 р.) відзначає важливість прагнення не втрачати традиційну народну побожність (паломництво до марійних святинь), котра значною мірою визначає ідентичність Європи: «У цій контемплії, оживленій щирою любов'ю, Марія постане перед нами як образ Церкви, котра, живлена надією, пізнає спасительне та милосердне діяння Бога, і в Його світлі відкриває власну дорогу та цілу історію. Вона допомагає нам також інтерпретувати те, що сьогодні діється, по відношенню до її Сина, Ісуса» (Jan Paweł, 2021).

Академічні визначення процесу паломництва та паломницької подорожі наведемо із філософського тезаурусу, де «проща: 1) подорож до святих людей чи святих місць заради отримання прощення, спокутування гріхів, як прояв релігійного сумління, виконання

обітниці тощо; 2) особливий різновид подорожі – це канонічна, сакралізована, освячена особливим значенням і смыслом дія. Вона усвідомлена як обов'язок, як сумління, це путь до святинь, який сам вже є святинею. Це – виконання обітниці, наближення до святості, своєрідна ініціація, через проходження якої людина набуває нової якості (входження до кола посвячених, афіліація, набуття виключності, винятковості)» (Тезаурус, 2005, с. 271).

Потрібно пригадати прихід апостола Андрія Первозванного на береги Дніпра у I столітті після Різдва Христового, а також мандрівництво наших предків українськими землями, про яке оповідають сторінки *«Повісті временних літ»*, *«Києво-Печерського патерика»*. Першим паломником вважається засновник Києво-Печерського монастиря Святий Антоній із Чернігівщини, який згідно з літописними згадками, двічі ходив на Схід. У *«Повісті временних літ»* зазначається, що вперше це було здійснено за князювання Володимира Святославовича: «Не в довгому часі знайшовся якийсь чоловік, мирянин з міста Любеча, котрий поклав собі на думку іти у світ прочанином. І подався він у грецьку землю, на гору Афон». Друга паломницька подорож Святого Антонія відбулася у роки княжіння Святополка Володимировича на знак протесту проти вбивства князем братів Бориса та Гліба. На підставі вивчення літописних джерел дослідники відзначали, що «Бачачи таке кровопролиття, преподобний Антоній знову пішов на Святу Гору» (Берлинський, 1991).

Важливі свідчення й особисті враження від паломництва залишив нащадкам Данило Паломник у творі *«Житє и хождение Данила Руськия земли игумена»*. Він першим описав своє пілігримство, яке здійснив в 1106-1108 рр., коли був ігуменом замощеного монастиря й «ішов із великою дружиною». У його описах присутня не лише сакральна інформація, але й вміщено надзвичайно цікавий фактологічний матеріал географічного, історичного, етнографічного змісту, окремі аспекти спілкування, що засвідчують повагу приймаючої сторони до «паломників» і гордість наших далеких прашурів за «свою землю». Вірогідно, за цей патріотизм та свіжий і різнобарвний паломницький колорит *«Хождение Данила»* було перекладене грецькою, німецькою, французькою мовами» (Релігієзнавство, 1997, с. 50-61).

Серед видатних постатей чільне місце належить нашому землякові Г. Сковороді – мандрівному філософу, українському Сократу, «життєвим кредо було: «жити – значить мандрувати». Він пішки обійшов усю Слобідську Україну, відвідав Москву, Токай (Угорщина), Братиславу, Відень, Італію та Німеччину. Свої враження від мандрівок Сковорода, зокрема, висловив у *«Розмові п'яти подорожніх про істинне щастя в житті»* (*«Товариська розмова про душевний мир»*) (Панченко, 2019). У філософських творах Г. Сковорода зокрема *«Розмові п'яти подорожніх про істинне щастя в житті»* розповідається про подорожі, паломництва «мандрівного філософа» по Україні, Росії, Угорщині, Італії, Німеччині.

У книзі В. Григоровича-Барського *«Мандри Василя Григоровича-Барського святими місцями Сходу з 1723 по 1747 рік»* розповідається про релігійні мандри відомого українця, зокрема про відвідання Венеції, Неаполя, Риму, монастиря Святого Пантелеймона. В. Григорович-Барський склав описи найвідоміших святинь Сходу в Єрусалимі, Назареті, Віфлемі, біля Мертвого моря й Тиверіадського озера, на горі Фавор, на Синаї. Мандрівник переказує відомі апокрифічні легенди: сказання про Лобне місце, про мощі Святої Катерини, про гробницю Мелхидесека біля Голгофи, про священні джерела на Синаї тощо. Географічні, історичні, етнографічні та археологічні нотатки у «мандрах» своєрідно переплітаються з розповідями про монастирі, храми, культові обряди, притулки для прочан, мощі, чудотворні ікони. Відвідавши всі найвідоміші місця, пов'язані з історією християнства, мандрівник описав їх значно докладніше і точніше, ніж його попередники. Свою першу мандрівку на Афон він здійснив у 1725 р. Побувавши у чернечій республіці в 1744 р., завдяки вільному володінню грецькою мовою, він мав доступ до всіх монастирів і бібліотек Афону, де і почав готувати монументальну працю у вигляді записок про своє паломництво (Григорович-Барський, 2000).

Серед відомих українських паломників хотілося б згадати і відомих членів «Руської трійки» – Я. Головацького та М. Шашкевича, які стали **першими організаторами паломницьких турів** на західноукраїнських землях.

Релігійне паломництво, незважаючи на значні атеїстичні утиски соціалістичного періоду, збереглося саме завдяки подорожі до Святої Землі (сучасний Ізраїль, Палестина, Єгипет), а також прагненням віруючих доторкнутися до вітчизняних святинь, серед яких основними об'єктами є Києво-Печерська лавра, Софія Київська, Почаївська лавра. Доречно навести приклад, як це описано у 32-му слові Патерика: «И нісмь николи же обьходилъ святых мысть, ни Іерусалима видѣхъ, ни Синайскыя горы, да быхъ что приложилъ къ повѣсті, яко же обычай имуть хытрословесьнини симъ краситисе. Мнѣ же да не буди похвалитися, но токмо о святѣмъ семъ монатыри Печерскомъ и в немъ бывшихъ святыхъ черноризецъ, и тѣхъ житіемъ и чюдесы, ихъ же поминаю радуйся, желаю бо и азъ грѣшныхъ святыхъ тѣхъ отецъ молитвы» (Панченко, 2019).

У наведених рядках автор розповідає про духовний центр прочан – Єрусалим і про шлях паломництва з Русі до Єрусалиму, проте головна ідея полягає в пропагуванні святинь, зокрема Печерського монастиря, а в ньому Великої церкви. Завдяки унікальним власним національним пам'яткам культури **зароджується релігійний туризм** і Київ стає центром паломництва.

Після загальної характеристики стану паломництва на наших землях логічно зосередитися на особливостях паломництва і сучасного релігійного туризму до двох визначних святих місць в Україні – Києво-Печерської і Почаївської лавр.

У багатовіковій історії подорожей до Афону, українська складова залишила по собі помітний «літературний слід» й принесла в Україну «частку Афона» в плодах своїх інтелектуальних чи духовних праць, який висвітлював інтерес українського духовенства до місць народження Ісуса Христа та становлення його віровчення і християнської церкви. Показово, що українські паломники почали активно описувати свої подорожі з XVIII ст. – варто відзначити декілька таких авторів цього періоду. Так, ієромонах Борисоглібського монастиря Іполит (Вишенський) у 1707–1709 р. здійснив паломництво до Єрусалиму, на Синай та Афон. Основна його праця «Пелігринажія або Мандрівник чесного ієромонаха Іполита Вишенського» побачила світ тільки у 1914 р.

Тисячі паломників ходили на прощу до Києво-Печерської лаври, маючи впевнену надію, що саме в ній вони знайдуть задоволення своїх релігійних потреб і одержать моральну опору в будь-яких обставинах життя.

Епізоди, в яких описано прощі, містяться також у художній українській літературі. Так, відомості про паломництво знаходимо в повісті Пантелеймона Куліша «Чорна рада», де Череваниха, мати Лесі, коли її дочку прийшов сватати молодий Шраменко із батьком, відповіла: «Наші діди й баби, як думали заручати дітей, то перше їхали з усею сім'єю на прощу до якого монастиря да молилися Богу. От Бог давав дітям і здоров'я, і талан на всю жизнь. Се діло святе: зробимо ж і ми по-предківськи!» (Панченко, 2019).

Яскраві описи паломництва зустрічаємо і у «Кайдашевій сім'ї» Івана Нечуя-Левицького. Палажка Солов'їха, яка «була дуже богомольна і щороку їла паску в Києві в Лаврі», вже «з'їла двадцять пасок у Києві», себто ходила щороку пішки із Семигорів до Києва, при цьому маючи віру, що «як з хати піде їсти паску в Київ хоч одна людина, то Бог благословить усю сім'ю і на хліб буде поліття». А вже як «хто піде в Єрусалим або щороку в Києві в Лаврі паску їстиме, або вмере на самий Великдень, той спасеться, того душу янголи понесуть просто до Бога». Окрім Києво-Печерської лаври люди тоді ходили у Києві «од Воєнного Миколая до Десятинного, од Десятинного Миколая до Доброго, од Доброго Миколая до Малого, а далі до Мокрого Миколая, а потім до Притиського Миколая». Із Мелашкою Кайдашенковою, яка була в тому часі при надії, того року у передвеликодню прощу пішло із десятків побожних жінок лише з одних Семигорів. Йшли навіть ті, що лаялися з усім селом (Панченко, 2019).

Найбільшою святинею для прочан був Успенський собор Печерського монастиря, який з середини XIV ст. практично став усипальницею княжих та інших вельможних родів, церковних ієрархів, прославлених святих. Печерський монастир постійно притягував до своїх святинь безкінечні потоки паломників не тільки з України, а й з Литви, Московщини, Молдови, Болгарії, Сербії та інших православних країн.

Не потребує дискусії той факт, що паломництво – це частина релігійного життя людини. Але мета і в паломництві (релігійне поклоніння святиням, тобто здійснення молитов, а також участь в богослужіннях у святих місцях), і в релігійному туризмі (знайомство з історією святих місць, життям святих людей, церковною архітектурою і мистецтвом) все ж доволі аналогічні, з одною обмовкою, що екскурсії під час паломницької поїздки можуть бути не обов'язкові, а лише допоміжним засобом. З іншого боку, і туристи можуть не здійснювати обов'язкових для паломників сакральних ритуалів. І все ж таки і релігійні туристи, і паломники мають спільну мету – духовне збагачення, оглядання і пізнання особливих сакральних місць, пов'язаних з їхнім віровченням. Таким чином, можна стверджувати, що релігійний туризм, це «розширена версія» паломництва.

Традиційна релігійна проща в християнстві являє собою певний культ, який за внутрішнім бажанням може бути здійснений кожною людиною. Паломництво своїм спрямуванням сприяє зміцненню релігійного почуття у віруючих, спрямованості їхніх думок до Бога завдяки духовному спілкуванню в місцях здійснення прощі. Православна церква завжди позитивно ставилась і виступала організатором паломництва ще з часів Київської Русі. Про це свідчать відомості в таких друкованих джерелах: праця «Київ, його святині, стародавності та відомості, які необхідні для поціновувачів та мандрівників» (1871 р.); збірка «Земне життя Пресвятої Богородиці» (1898 р.); путівник «Паломник Київський» (1845 р.). Важливим питанням є акцентувати увагу на ставленні прочан до київських святинь, що знайшло відображення, зокрема, в книзі «Богородиця» (1909 р.), де описуються високі паломницькі почуття: «Благоговійний прочанин... ніколи не забуде тих почуттів, котрі хвилюють душу, коли він у натовпі прочан підходить після літургії до опущеної з іконостасу та покладеної на аналої ікони» (Берлинський, 1991, с. 110). Прочани з відкритою душею, сповнені вірою зверталися до чудотворної ікони Успіня Богородиці (основна святиня Києво-Печерської лаври), яка вважалася заступницею християн, про що свідчать літописні джерела кінця XIX ст., зокрема путівник 1871 року по Києву. У путівнику описуються поклоніння паломників іконам, низка масових звернень прочан до святині у кризових ситуаціях: напад «галів» у 1812 році, епідемії 1831 р., 1847 р., 1866 р.

Паломництво як особливий релігійний ритуал має характерну змістову складову:

- ідеї, що мають для суспільства сакральне значення, спосіб вираження (символічна мова, за допомоги якої викладаються ці ідеї);
- паломницький ритуал із власною структурою і визначеними функціями;
- паломництво як культова дія в її праксеологічному вимірі (досліджене з науково-психологічної точки зору, в результаті чого був описаний механізм виникнення у свідомості віруючої людини ідеї відвідування «святого місця» і визначені результати цієї культової дії).

До питання релігійного туризму

На мою думку, термін «релігійний туризм» зароджується із вживанням терміна «організований туризм» у 1841 році. Томас Кук вважається засновником організованого масового туризму. У 1868 році для зручності християнських паломників до святих місць почали організовувати тури в Палестину, незабаром цей напрямок увійшов до числа найбільш перспективних. У 1870 році були організовані перші релігійні подорожі до Єгипту Томасом Куком, він особисто від правителя країни отримав дозвіл на перевезення пасажирів по Нілу та в Індію для звершення паломництва.

Розглянемо, що саме про термін «*релігійний туризм*» пишуть сучасники.

Колишній секретар Всесвітньої туристичної організації (далі ВТО) Франческо Франжіаллі з приводу релігійного туризму висловився так: «Туристська революція XX століття – настільки ж творча і важлива, як індустріальна революція, що почалася двома століттями раніше. Адже релігійний туризм є не тільки одним із важливих проявів свободи сучасної людини, але й, найголовніше, суспільним простором, в якому здійснюється її особиста самореалізація, моральне самовизначення, регуляція людських відносин». Фахівці ВТО виділяють релігійний туризм як один із найперспективніших видів туристичних подорожей XXI ст., адже з паломницькими або релігійними цілями відбувається близько 3–3,5 млрд. подорожей (Франжіаллі, 2002).

Як зазначає О. Борисова у підручнику «Спеціалізований туризм»: «Потребує уточнення зміст понять *«релігійний туризм»* і *«релігійне паломництво»*. У деяких спеціалізованих організаціях, в яких приймаються законодавчі, нормативні та правові акти, а іноді і в повсякденному житті ці поняття ототожнюють, **що не є коректним**. Деякі дослідники вважають, що паломництво і релігійний туризм – це два різних види людської діяльності, адже релігійний туризм є соціально-економічною діяльністю, а паломництво – релігійною, тому знак рівності між цими поняттями ставити не можна. Але інші науковці дотримуються точки зору, що всередині релігійного туризму існують два напрями: *паломницький* і *пізнавально-екскурсійний*» (Борисова, 2020).

Необхідно зупинитись на праці З. Баумана «Від паломника до туриста», в якій автор описує сучасний світ як паломництво, що світ непривітний до паломників, а потім описує нащадків паломників: фланера, бродягу, туриста, гравця й детально зупиняється на цих образах, він їх вважає похідними саме від паломника. На переконання З. Баумана, метою руху туриста є нове переживання, «турист свідомо і систематично шукає пригод, нових, несхожих на старі, переживань, оскільки радості давно знайомого увійшли у звичку і більше не приваблюють» (Бауман, 1995, с. 133–154).

Як стверджує С. Горський у статті «*Людина у глобалізованому світі*»: «Якщо зазирнути в історію туризму, то побачимо, що спочатку виник такий вид туризму, як паломництво. Воно бере початок від подорожі святої Єлени у IV ст. до Єрусалима. У цьому ж столітті паломництво набуває значного поширення. Багато людей долали великі перешкоди, щоб наблизитись до святих місць, джерел своєї культури» (Горський, 2017). Тобто можна зробити висновок, що першоджерело всієї індустрії туризму було паломництво як перший вид туризму, а потім всі види пішли від паломництва й індустрія туризму також перетворилася з піших подорожей, таверн і гостьових дворів до сучасної інфраструктури туризму.

Релігієзнавець П. Яроцький зазначає, що: «Турист, котрий подорожує з релігійними цілями, є людина, що виїжджає за межі країни постійного проживання на термін *не більше півроку* для відвідування святих місць і центрів релігій. Під релігійним туризмом слід розуміти також і види діяльності, пов'язані з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, що прямують до святих місць і релігійних центрів, що розташовані за межами звичайного для них середовища, хоча самі до участі в ритуалах поклоніння святинам можуть не проявляти особливої зацікавленості.

Серед причин для здійснення паломництва можна виокремити найбільш типові: бажання зцілення від душевних і фізичних недуг, молитви за рідних і близьких; отримання благодаті, здійснення богоугодної справи, відмолення гріхів, спосіб висловлення подяки за земні блага, прояв відданості вірі, задоволення прагнення до подвижництва в ім'я віри, осягнення сенсу життя (Яроцький, 2004, с. 143–150).

Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що паломництво і релігійний туризм необхідно розглядати крізь призму історичних джерел і часових трансформацій, оскільки в працях науковців ми зустрічаємо суперечливі визначення щодо паломництва, релігійного туризму, релігійного паломництва, духовного паломництва і багато інших похідних термінів і словосполучень від першоджерела «паломництво». Звичайно, ми маємо враховувати вимоги сьогодення з його викликами і трансформаціями, оскільки ми бачимо

розвинену інфраструктуру, яка вже не може повернутись у ті часи, коли паломники здійснювали прощі, йдучи пішки до сакральних об'єктів із метою поклонитися святині і мощам, наприклад. І ще постає питання, чи входить зараз паломництво у його «чистому вигляді» у склад релігійного туризму чи все-таки це самостійний феномен, який не потребує ніяких трансформацій і може існувати у першородному вимірі незалежно від викликів часу. Не достатньо вивченими залишаються питання чіткого розмежування термінів: духовно-паломницький туризм, релігійний туризм екскурсійно-пізнавальної спрямованості, релігієзнавчий туризм, релігійне паломництво, світське паломництво, паломницький туризм, сакральний та езотеричний туризм.

Список використаної літератури

- Бауман З. (1995). От паломника к туристу. Социологический журнал. (4). С. 133–154.
https://tourlib.net/statti_tourism/bauman.htm
- Берлинський М. Ф. (1991). Історія міста Києва. Київ: Наук. думка. 320 с.
<https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/1991Berlinsky.html>
- Борисова О. В. (2020). Спеціалізований туризм : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти спеціальності «Туризм». Київ : Видавничий дім «Кондор». 360 с. <https://www.yakaboo.ua/ua/specializovaniy-turizm-navchal-nij-posibnik-dlja-studentiv-zakladiv-vischoi-osviti-special-nosti-turizm.html>
- Горський С. (2017). Людина у глобалізованому світі. Актуальні проблеми філософії та соціології (18). С. 24-26. http://www.apfs.nuoua.od.ua/archive/18_2017/8.pdf
- Григорович-Барський В. (2000). Мандри по Святих Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік. Київ: Основи. 768 с. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0010876>
- Крюкова Н. В. (2008). Паломництво до святих місць України (на матеріалах Кримського регіону): автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.12 / Крюкова Наталія Василівна; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 16 с.
http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1196457&title=%CF%E0%EB%EE%EC%ED%E8%F6%F2%E2%EE&author=%CA%F0%FE%EA%EE%E2%E0&div=0&source=1&prev=0&page=0&docType=24&docTypee1=8&docType2=17&docType3=13&docType4=14&docType5=15&docType6=26&docType7=18&docType8=19&docType9=25&parentId=0
- Панченко С. А. (2019). Релігійний туризм в Україні: стан, потенціал, перспективи. Монографія. Київ: Автограф. 163 с.
https://www.researchgate.net/publication/366399336_Monografia_RELIGIJNIJ_TURIZM_V_UKRAINI_STAN_POTENCIAL_PERSPEKTIVI
- Релігієзнавство: навч. посіб. (1997). Київ: Освіта. 239 с.
- Тезаурус філософії туризму (2005). Філософські нариси туризму: наук.-навч. видання. Київ: Укр. Центр духовної культури. С. 268–276.
- Франжіаллі Ф. (2002). Тенденції розвитку міжнародного туризму : лекція прочитана у Київ. ун-ті туризму, економіки і права 9 жовт. 2002 р. Київ: КУТЕП. 25 с.
- Шевченко В. М. (2004). Словник–довідник з релігієзнавства. Київ: Наукова думка. 560 с.
<https://www.ulif.org.ua/bookline/slovník-dovidnik-z-religiiieznastva>
- Яроцький П. Л. (2004). Філософський аспект паломницького (релігійного) туризму в Україні. Філософія туризму: навч. посіб. Київ: Кондор. С. 143–150.
https://tourlib.net/books_ukr/filotur111.htm
- Jan Paweł II. (2021). Apostolic Exhortations «Ecclesia in Europa». http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/en/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_20030628_ecclesia-in-europa.html

КОМЕНТАР

Доктор історичних наук, професор [Ольга БОРИСОВА](#):

1. Багато західних дослідників, вбачаючи в туризмі, у тому числі релігійному, головним чином його бізнесову складову, ототожнюють паломництво і релігійний туризм. На мою думку, це спрощене уявлення. Уже хоча б тому, що паломництво історично набагато більш давнє явище, ніж туризм як такий. Та й відкидати те, що багато світських людей відвідують культові місця, не здійснюючи ніякого паломництва, теж не є правильним. Тому це все ж таки різні поняття, які дотичні, але не збігаються.

2. Паломництво було і залишиться феноменом зі своїми, притаманними йому рисами і особливостями. А у 21 столітті, яке буде бурхливим, не буде мати стійкості, мати різні ризики і загрози (епідемічні, військові тощо), потяг до Духу буде тільки зростати. Паломництво, можливо, не буде таким масовим, яким було останні десятиліття, але на прощу будуть іти люди, які будуть готові ризикувати власним життям заради високих духовних речей. А паломництво історично таким і було - в нього можна було вирушити і з нього не повернутись. Можливо спіраль історії виводить нас на те, що паломництво поверне собі свою справжню історичну сутність. І на прощу будуть вирушати, як і здавна, тільки ті, хто Не МОЖЕ не вирушити.

ВІДГУКИ:

Професор Алла Бойко, <https://doi.org/10.17721/CIMC.2022.32.20-22>

Професор Людмила Филипович, <https://doi.org/10.17721/CIMC.2022.32.23-25>